

МАВЛАНОВ ИБРАГИМ*иқтисод фанлари доктори, профессор, ЖИДУ***Бобурийлар сулоласининг Ҳиндистонда давлатни
иқтисодий бошқариш тизимининг айрим жиҳатлари**Crossref doi: <https://doi.org/10.37547/os/vol-01issue-02-16>

Аннотация. Мақоланинг асосий мақсади - Бобур ҳукмронлигидан бошлаб Аврангзеб ҳукмронлиги тугагунга қадар бўлган даврда Бобурийлар сулоласининг давлатида иқтисодий бошқариш тизимининг ўзига хос жиҳатларига оид айрим тадқиқот материалларни тақдим этишдан иборат. Тадқиқот методологияси чет эл олимларнинг илмий асарлари, уларнинг монографиялари, ўқув мақолалари ва бошқа манбаларни ўрганишга асосланган. Тадқиқотимизга бундай ёндашувнинг аҳамияти шундаки, Бобурийлар сулоласига оид кўплаб хорижий илмий асарларда ўша давр иқтисодий тизимига оид бой архив маълумотлари мавжуд бўлиб, улар ҳали кенг тарқалган эмас еди. Мақолада Бобур салтанатигача бўлган Ҳиндистон иқтисодий тизимининг аҳолига еътибор қаратилди. Бобурийлар сулоласи давридаги давлатнинг иқтисодий тизими муаллиф томонидан ўрганилиб, ушбу мақолада қуйидаги йўналишларда баён этилган: даромад тизимлари, деҳқончилик ривожланиши, қишлоқ аҳолисининг аҳоли, ерга давлат ва хусусий мулкчилик ҳолати, хунармандчилик ва судхўрликни ривожлантириши, ички иқтисодий сиёсатни шакллантириши ва савдони ривожлантириши. Мақолада муаллиф ўша даврда Ҳиндистон иқтисодий тизимида, айниқса, қишлоқ жамоаси мураккаб тузилма бўлганлигини қайд этади. Қишлоқ ҳудудини бошқариш тизими, ер егалари, хунармандлар ва маҳаллалар ҳуқуқлари, қишлоқ хўжалиги ерларидан солиқ ундирилишини назорат қилиш тизими қайд этилган. Муаллиф илмий тадқиқотнинг асосий натижалари қуйидагилардан иборат: Бобурийлар сулоласи бошқарувининг барча маъмурий ва иқтисодий тизими давлатни ривожлантиришга қаратилганлигини кўпгина тадқиқотлар тасдиқлади, Ҳиндистондаги ва хориждаги илмий адабиётлар ва ҳужжатларнинг барчаси Бобурийлар сулоласи давлатининг қудратини ҳамда самарали бошқарилганлигини кўрсатди ва Бобурийлар сулоласининг давлат ва иқтисодий бошқариш тизими ҳали ҳам ўзида кўп сиру асрорларни сақлаб қолмоқда.

Таянч сўз ва иборалар: Ҳиндистон иқтисодий тизими, Бобурийлар сулоласи, Бобурийлар давлати, Хумоюннинг бошқаруви, Акбаршоҳнинг бошқаруви, Жаҳонгирнинг бошқаруви, Шоҳ Жаҳон бошқаруви, Аврангзеб бошқаруви.

Аннотация. Основная цель статьи – изложить некоторые материалы исследований особенностей системы экономического управления в государстве династии Бабуридов в период от правления Бабур до конца правления Аврангзеба. Методология исследования основана на изучении научных трудов зарубежных ученых, их монографий, учебных статей и других источников. Важность такого подхода была основана на том, что многие зарубежные научные труды по династии Бабуридов приводят богатые архивные данные по экономике того периода, которая пока не была широко доступна. В статье обращено внимание на состояние экономики Индии до правления Бабур. Экономическая система государства в период правления династии Бабуридов была исследована автором и изложена в настоящей статье по следующим направлениям: системы доходов, развитие сельского хозяйства, положение сельского населения, состояние государственной и частной собственности на землю, развитие ремесла и ростовичества, формирование внутренней экономической политики и развитие торговли. В статье автор отмечает, что в то время в экономике Индии особенно сельская община представляла собой сложную структуру. Отмечается система управления сельской территорией, права землевладельцев, ремесленников и общины, система контроля сбора налогов с сельхозугодий. Основные результаты научного исследования автора сводятся к следующему: многочисленные исследования подтвердили, что вся административная и экономическая система династии Бабуридов направлена на развитие государства; вся научная литература и документы в Индии и за рубежом демонстрируют мощь и эффективное управление династии Бабуридов и государства и подтверждает, что экономическая система династии Бабуридов до сих пор хранит много тайн.

Опорные слова и выражения: экономика Индии, династия Бабуридов, государство Бабуридов, правление Хумаюна, правление Акбаршаха, правление Джахангира, правление Шаха Джахана, правление Аврангзеба.

Abstract. The main purpose of the article is to present some research materials on the features of the economic management system in the state of the Baburid dynasty during the period from the reign of Babur to the end of the reign of Avrangzeb. The research methodology is based on the study of scientific works of foreign scientists, their monographs, educational articles and other sources. The importance of this approach to our

research was based on the fact that many foreign scientific works on the Baburid dynasty provide rich archival data on the economy of that period, which was not yet widely available. The article drew attention to the state of the Indian economy before the reign of Babur. The economic system of the state during the reign of the Baburid dynasty was studied by the author and described in this article in the following areas: income systems, agricultural development, the situation of the rural population, the state of state and private ownership of land, the development of crafts and usury, the formation of domestic economic policy and development trade. In the article, the author notes that at that time in the Indian economy, especially the rural community was a complex structure. The system of management of the rural area, the rights of landowners, artisans and the community, the system of control over the collection of taxes from agricultural lands are noted. The main results of the author's scientific research are as follows: numerous studies have confirmed that the entire administrative and economic system of the Baburid dynasty is aimed at the development of the state; all scientific literature and documents in India and abroad demonstrate the power and effective management of the Baburid dynasty and the state and confirms that the economic system of the Baburid dynasty still holds many secrets.

Keywords and expressions: Indian economy, Baburid dynasty, Baburid state, Humayun's rule, Akbarshah's rule, Jahangir's rule, Shah Jahan's rule, Avrangzeb's rule.

Кириш. Ҳиндистондаги Бобурийлар сулоласи меросини ўрганиш, уни тадқиқ этиш масаласи ҳамон ҳиндшунос ва шарқшунос олимларнинг диққат марказида турган долзарб мавзулардан бири бўлиб қолмоқда. Бугунги кунга келиб, Ҳиндистоннинг ўзида ва жаҳоннинг бошқа мамлакатларида, хусусан Ўзбекистонда юқоридаги масалалар бўйича кўплаб илмий ишлар қилинганга қарамай, ҳали ҳам чуқур илмий тадқиқотларни, янги ёндашувларни талаб этадиган масалалар ва йўналишлар ўз ечимини топмай қолмоқда. Бу каби йўналишлардан бири Бобурийлар давлат бошқарув тизими, иқтисодиёт, савдо-сотик ва бошқарув билан боғлиқ бўлган бошқа масалаларни тадқиқ этишдир. Бизнинг тадқиқотимизда Бобур сулоласининг қуйидаги олти буюк ҳукмдорларнинг бошқарув иқтисодий тизимининг хусусиятларини аниқлаш муҳим еди: Бобур (1526-1530йй), Ҳумоюн (1530-1540йй, 1555-1556йй), Акбар (1556-1605йй), Жаҳонгир (1605-1627йй), Шох Жаҳон (1628-1658йй) ва Аурангзеб (1658-1707йй).

Мақсад: Ушбу мақоланинг мақсади Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласининг иқтисодий бошқарув тизимини иложи борича чуқурроқ англаш ва ўрганишга уриниш еди. Шу нуқтаи назардан, мазкур мақолада Бобур ҳукмронлигидан бошлаб Аврангзеб ҳукмронлиги тугагунга қадар бўлган даврда Бобурийлар давлатида иқтисодиётини ва савдо-сотикни айрим ўзига хос жиҳатларини кўриб чиқишга ҳаракат қилдик.

Усуллар: Тадқиқот методологияси асосан чет эл олимларнинг илмий асарлари, уларнинг монографиялари, ўқув мақолалари ва бошқа манбаларни ўрганишга асосланган. Тадқиқотимизга бундай ёндашувнинг аҳамияти шундаки, Бобурийлар сулоласига оид кўплаб хорижий илмий асарларда ўша давр иқтисодиётига оид бой архив маълумотлари мавжуд бўлиб, улар ҳали кенг тарқалган эмас еди.

1. Бобурийлар ҳукмронлиги арафасида Ҳиндистон иқтисодиёти. Профессор Музаффар Аълам (Ж.Неру университетининг тарихий тадқиқотлар маркази, Дехли) ва Санжай Субраманьям (Ижтимоий фанларни тадқиқ этиш олий мактабининг фан бўйича директори, Париж)¹, шунингдек Бамбер Гасконь² айтиб ўтадиларки, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Ҳиндистонга келиши арафасида бу ерда феодал мулкчиликнинг ўзгартирилган шакли, яъни ерга давлат мулкчилиги кучайган эди, ундан тушган даромадлар саройни, мансабдор шахслар ва аскарларни таъминлаб туриш учун сарфланарди. Ер солиғининг ҳажми ва шаклини (натурал ёки пул) давлат аниқлар эди. Давлат ерларининг асосий қисми шартли равишда хизмат учун мукофот тарзида тарқатилар эди. Давлатдан ер олган ҳар бир бундай оила давлат қўшинига аскар бериши керак эди.

Профессор С.Босворс (Манчестер университетининг Яқин Шарқ тадқиқотлари кафедраси) ўз тадқиқотларида ва сўнги ишида айтиб ўтадики, Дехли султонлигида шундай

¹ The Mughal State 1526-1750. Edited by Alam Muzaffar, Subrahmanyam Sanjay. – New Delhi: Oxford University Press, 2000. – P.1-75.

² Gascoigne B. The Grate Moghuls. – London: Robinson, 2002. – P.1-32.

хусусий ер эгалари тоифаси мавжуд эдики, улар ўз ерларини деҳқонларга эркин ажратиб берар ва одатда давлатнинг аралашувисиз рента олар эдилар.¹ Ҳиндистон давлати хазинани юқори даромадлар билан таъминлайдиган, ўз навбатида солиқ тўловчи ер эгаларини хонавайрон бўлишига йўл қўймайдиган солиқ даражасини аниқлашга ҳаракат қилар эди. Деҳли султонлиги даврида мамлакатнинг аста-секин, лекин тўхтовсиз ривожланиши давом этарди, аҳолининг ўсиши, ўрмонларни экин майдонларига айлантириш шундан далолат берар эдики, янги қишлоқлар пайдо бўлар, ерга янада астойдил ишлов бериш қўлланила бошланган эди. Кўпгина ҳайдалган ерлар суғорилмас, ҳосил олиш-олмаслик муссонга боғлиқ эди. Сув чархпалак ёрдамида қудуқдан олинар, лекин қудуқ сувининг сатҳи эса ёмғир миқдорига боғлиқ эди. Деҳли ҳукумати суғориладиган ерлар ҳажмини ошириш учун чоралар кўрар эди. Деҳли атрофида Ҳовузи Шамси ва Ҳовузи Хас номли катта сув омборлари барпо этилди. Ферузшоҳ ҳукмронлиги даврида Сатлеж ва Жамна дарёларидан 180-200 км. масофани ташкил этувчи суғориш каналлари қурилди ва анчагина ер майдонлари сув билан таъминланди.

Ҳиндистоннинг қулай иқлими йилига икки марта – *ҳариф* (кузги) ва *раби* (бахорги) ҳосил етиштиришга имкон берарди. Баъзи бир суғориладиган ерларда ҳатто учинчи ҳосилни йиғиштириб олиш мумкин эди. Асосий дон экинларидан тарик, буғдой, арпа, гуруч (21 та нави бор эди), нўхатнинг турли навлари ҳамда полиз экинлари ва меваларнинг кўпгина турлари, шунингдек, шакарқамиш, зайтун каби экинлар мавжуд эди. Газмол бўяшда ишлатиладиган индиго дарахти учун ҳайдалган ерлар, шунингдек ипак куртини боқиш учун тут дарахтларини ўтқазиб ишлари ортиб борди.² Деҳли султонлигида қишлоқ ва шаҳар хунармандлари, асосан тўқувчилар, қуролсозлар, мисгарлар, шунингдек қурувчи-тоштарошлар, ғишт терувчилар ва шу каби бошқа хунармандларнинг сони ошиб борди. *Корхона* - деб аталувчи йирик хунармандчилик устахоналари барпо этилди.

2. Бобурийлар давлатининг иқтисодий тизими. Тарих фанлари профессори Жон Ричардс (Duke University) айтиб ўтадики, “Бобурийлар давлати 200 йилга яқин давр мобайнида ривожланган ва марказлашган давлат бўлган эди. Давлат, иқтисодиёт, қўшиннинг ташкилий тизими, ҳудуднинг кенгайиши узоқни кўра биладиган ва малакали бошқарувга асосланган бўлиб, императорлар ва уларнинг маслаҳатчиларининг марказлашган назорати остида эди”.³ Профессор Апендра Дей ҳам таъкидлайдики, “Бобурийлар давлатининг маъмурий бошқарув тизими, ҳам марказда, ҳам жойларда самарали ташкил қилинган эди. Иқтисодиёт, қишлоқ хўжалиги ва савдо-сотиқ эса ривожланаётган бўлиб, уларни бошқариш самарали олиб борилар эди”.⁴ 1561 йили Мальва ва 1687 йили Голконда Акбар ва Декан ҳудуди Аврангзеб томонидан босиб олинганидан кейин Ҳиндистонда Бобурийлар давлати жуда катта заҳираларга эга бўлди. Ҳар бир мағлуб бўлган ҳукмдорлар ҳисобидан қўшинни сақлаш учун сарфланадиган харажатларни қоплашга етадиган миқдорда маблағ олинарди. Қишлоқ хўжалиги ва савдо-сотиқдан солиқ ундириш орқали олинган одатдаги даромадлар Бобурийлар давлати хазинасига тушар эди. Ушбу даромадлар урушлар ва қўшин таъминоти учун сарфланиши керакми ёки маъмуриятнинг кундалик харажатлари учун сарфланиши керакми деган масалада ҳеч қандай муаммо бўлмасди. Бобурийлар давлати ўз иқтисодиётини фақат ўз ресурсларидан молиялаштирар эдилар. Тасодифий камомад пайдо бўлиш эҳтимоли жуда кам эди, чунки марказий хазинада ғоят катта олтин ва кумуш заҳираси бор эди. Европа қиролларидан фарқли ўлароқ, Бобурийлар сулоласи ва уларнинг хазинаси хусусий молиячилар қарзига боғлиқ эмас эди.⁵

¹ Islam R., Bosworth C.E. The Delhi Sultanat / History of Civilizations of Central Asia. Volume IV. Part One. Ed. Asimov M.S. and Bosworth C.E. – Paris: UNESCO, 1998. – P.279-292.

² Richards J.F. The Mughal Empire. – New Delhi: Cambridge University Press, 2000. – P.2-5.

³ Ўша манба. – Б.1.

⁴ Day U.N. The Mughal Government: Ad 1556-1707. – New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1994. – P.X-XVI.

⁵ Richards J.F. Mughal State Finance and the Premodern World Economy // Comparative Studies in Society and History, № 23, 1981– P.285-307.

Даромадлар тизими. Бобурийлар давлати молиявий тизимининг асосини даромадлар ташкил этар эди, бу тизим кишлок хўжалигидаги ишлаб чиқариш ва шаҳар савдо сотиғини солиққа тортишга асосланарди. *Халиса (Khalisa)* - давлат хазинаси учун даромад йиғувчилар ва *жагирдорлар (jagirdars)* - феодал мулкчилиги учун солиқ йиғиш бўйича агентлар ҳар йили тўлаш йўли билан мис ва кумуш тангада мунтазам тўловларни йиғар эдилар.¹

Акбар ва Аврангзеб бошқаруви оралиғида давлат даромади икки баробардан ҳам кўпроққа ошди. Умумий даромад - шаҳар солиғининг 1/10 ва ердан олинадиган даромаднинг 9/10 Акбар бошқарувининг сўнгги йилларида 5834,6 млн. дамсан², Аврангзеб бошқарувининг охиригача, яъни 1709 йилда 13339,9 млн. дамсгача ошди. Бу бойликларнинг бир қисми янги худудларни босиб олишдан, қолган қисми эса солиқ божини ошириш ҳисобидан тўпланган эди. Ҳар ҳолда, Бобурийлар давлатининг давлат хазинасидаги йиғилиётган даромадлари узоқ вақт давомида салмоқли эди.³

Лекин XVII асрда нархнинг кўп йиллик ўзгариши сабабли даромаднинг бундай ўсишини баҳолаш мураккаблашган. Баъзи бир иқтисодиёт тарихини тадқиқ этувчилар қайд этадиларки, XVII асрнинг биринчи олтимиш йиллигида кумуш валютада нархнинг икки баробар ошиши юз берган, сўнг турғунлик бўлган, 1700 йилдан бошлаб эса, нарх ошишининг эллик йиллик даври бошланган. Шунинг учун ҳам Бобурийлар давлати даромадларининг ошиши кўп вақт давомида кумуш валютанинг инфляцияси билан биргаликда давом этган.

Профессор С.Сабрахманьямнинг тадқиқотиға кўра, XVII аср субконтинент учун узоқ муддатли нарх ҳақидаги маълумотлар жуда оз ва улар тугалланмагандир: “ҳинд маълумотлари гувоҳлик берадики, у вақтда ҳамма ерда нарх инфляцияси ҳеч бўлмаганда тасодифий эди ва маълум минтақа ва маълум истеъмол моллари билан чегараланган эди...”⁴ Узоқ муддатли миқдорий маълумотларнинг озлиги сабабли куйидаги ҳол юз бериши мумкин бўлган эди. Кумуш валютанинг бозорга кириб келишига кенгаётган ҳинд валюта тизими ва иқтисодиётининг ривожланиши сабаб бўлди. Кумуш валюта таннархини ошириш меъёри, меҳнат унумдорлиги ва валютага нисбатан талабнинг ошишига мувофиқ равишда танлаб олинган эди, бу эса нарх инфляциясини секинлаштирди, ҳаттоки олдини олди ҳам.

Ҳар ҳолда, Жон Ричардснинг таъкидлаши бўйича, Бобурийларнинг молиявий маъмурияти яхши бошқариладиган, ўзгараётган иқтисодий шарт-шароитларга жавоб қайтара оладиган ишончли тузилмани яратди. Молия мутасаддилари амалда узоқ муддатли нарх ўсиши тенденциясини ҳисобга олиб, иш тутар эдилар. Лекин улар солиқни ҳам бир меъёрда ошириб борар эдилар. Агар мўлжалланган нарх ошиши ҳақиқатда содир бўлса, ўз навбатида минтақаларда ҳайдалган ерлар майдони ошар, давлат томонидан кишлок хўжалигига солинган солиқнинг умумий миқдори эса шунга қараб камайтирилар эди. Масалан, 1600 йилдаги ҳақиқий ҳисобда ифодаланган солиққа кўра, 1700 йилда ўрнатилган солиқ ерга ишлов берувчи кўпгина аҳоли учун камайтирилди, шунинг учун ҳам, худди ўша солиқ божлари кам миқдорда кишлок хўжалигининг бошқа соҳаларида ўрнатилди. Бобурийлар маъмурияти даврида ўрнатилган даромадлар тизимини ҳисобга олиб, қулай ерларга эга бўлган ер ҳайдовчи деҳқонлар (*zamindars*) ва ижарачилар номутаносиб даромад олардилар деган эҳтимол ҳам мавжуд.⁵ Умуман олганда, давлат даромадлари тизими (*zabt*)⁶

¹ Richards J.F. The Mughal Empire. – New Delhi: Cambridge University Press, 2000. – P.185.

² Дамс - оғирлиги 21 граммли мис танга, Акбар-шоҳ зарбхонаси томонидан чиқарилиши давом этарди.

³ Ўша манба. – Б.186.

⁴ Subrahmanyam Sanjay. Precious Metal Flows and Prices in Western and Southern Asia, 1500–1750: Some Comparative and Conjunctural Aspects // Studies in History, № 7, 1990. – P.79-105.

⁵ Richards J.F. The Mughal Empire. – New Delhi: Cambridge University Press, 2000. – P.187.

⁶ Day U.N. The Mughal Government: Ad 1556-1707. – New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1994. – P.111-112.

кишлоқ аҳолиси устидан назоратни кучайтира бориб, Бобурийлар маъмуриятига янада юқорироқ солиқ солиш имкониятини яратган.¹

Кишлоқ иқтисодиёти. Солиқ солиш тизимининг қатъийлигига қарамай, Бобурийлар давлати томонидан ўрнатилган даромадлар тизими кишлоқ хўжалигига инвестиция кириб келишини тўхтата олмади ва аҳолининг кўпайишига тўсқинлик қила олмади. Баъзи бир консерватив баҳоларга кўра, Ҳиндистоннинг аҳолиси XVII-XVIII асрлар давомида аста-секин кўпайиб борди. Аҳоли сони 1600 йилда 150 миллион бўлган бўлса, 1800 йилда 200 миллионга етди. Ҳаттоки, озиқ-овқат етишмаслиги ва касалликлар сабабли ўлимнинг кўплиги ҳам аҳоли ўсишини тўхтата олмади. Аҳолининг кўпайиши кишлоқ жойларда кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини интенсифлашишига имкон туғдирди.²

XVII аср давомида Бобурийлар сулоласи бошқаруви даврида Ҳиндистоннинг кишлоқ хўжалик иқтисодиёти гуллаб яшнади. Кишлоқ хўжалигида деҳқонлар ҳаттоки, ортиқча маҳсулот ишлаб чиқарар эдилар. XVII асрда деҳқонлар ғоят катта миқдорда озиқ-овқат ва техник экинларни самарали ва сифатли қилиб етиштирар эдилар. Бобурийлар давлатининг солиқ солиш тизими бу вақтда индиго, пахта, шакар қамиш, дон экинларига ўхшаш экинлар етиштиришни рағбатлантиришга йўналтирилган эди. Давлат рағбати ва жуда катта талаб бозор эҳтиёжи учун кўрсатилган экинлар ишлаб чиқаришининг ривожини анчагина фаоллаштирди.³

Ҳинд деҳқонлари жуда тадбиркор бўлиб, фойда келтирадиган дон экинлари етиштиришни тезда англаб олар эдилар. Масалан, 1600-1650 йиллар оралиғида икки хил кишлоқ хўжалик экинлари - тамаки ва маккажўхори етиштириш Бобурийлар давлати таркибига кирадиган барча ҳудудлар бўйича кенг тарқатилди. Бенгал деҳқонлари тут дарахтини экиб, ипак ишлаб чиқариш йўлларини жуда тез ўзлаштирдилар. Бу эса Бенгалияни жаҳонда ипак ишлаб чиқариш бўйича асосий минтақага айлантди. XVII асрнинг иккинчи ярмида Гангетик шарқий текислигида савдо-сотик экспорти кенгайди, буни Патнадаги Европа савдо-сотик марказлари жадаллаштирдилар, бу эса пахта, афюн, шакар етиштириш ва ишлаб чиқаришни рағбатлантиришга олиб келди. Бобурийлар давлатидаги қарийб барча минтақалар кишлоқ хўжалик экинларини етиштириш билан фаол шуғулландилар. Ҳимолайнинг тоғолди ҳудудларида, Шарқий Бенгалия ва Ассамда ғайратли мусулмон деҳқонлари гуруч етиштириш учун ғоят катта ҳудудни ўрмонлардан тозаладилар. Ҳиндлар ва сикхлар Панжоб дарёсининг ўзанига экин экиш учун ҳудудларни тез сурьатлар билан кенгайтирар эдилар. Ернинг юқори унумдорлиги буғдой, пахта, зайтун ва бошқа экинларни етиштиришга қўйилган инвестицияларни тезда қоплади. Шаҳарларда мазкур экинларга бўлган юқори талаб ва эҳтиёжлар минтақалар орасида қуруқликдаги савдо-сотикни ривожланишига имкон туғдирди.⁴

Бобурийлар давлатининг асосчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобур бошқаруви (1526-1530 йиллар). Бобур ҳукмдорлиги даврида ерларни давлатга хизмат кўрсатган шахсларга мукофот тарзида бўлиб берди, кейинчалик бу иш *жагир* номини олди.⁵ Янги соҳибларнинг барча хўжалик ишларини бошқарувчилар, яъни мамлакат урф-одати ва деҳқонлар тўлай оладиган солиқ миқдорини яхши биладиган ҳиндларнинг ўзлари юритар эдилар. Абу-л Фазл Аллами томонидан ёзилган «Акбар-наме» китобида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг буюк саҳийлиги таъкидланган. Хусусан, “Ҳиндистондаги ҳар бир кичкина ва буюк киши қиролнинг хайрихоҳлиги ва раҳм-шафқатини бошдан кечирган” дейишади.⁶ Ҳарбий фатҳлардан сўнг олинган хазиналар кейинчалик оилаларга, ҳарбий хизматчиларга,

¹ Richards J.F. The Mughal Empire. – New Delhi: Cambridge University Press, 2000. – P.85.

² Ўша манба. – Б.190.

³ Raychaudhuri Tapan. The Agrarian System of Mughal India: A Review Essay / The Mughal State 1526-1750. Ed. M.Alam, S.Subrahmanyam. – New Delhi: Oxford University Press, 2000. – P.159-183.

⁴ Richards J.F. The Mughal Empire. – New Delhi: Cambridge University Press, 2000. – P.191.

⁵ Moreland W.H. Rank in the Mogul State Service / The Mughal State 1526-1750. Ed. M.Alam, S.Subrahmanyam. – New Delhi: Oxford University Press, 2000. – P.213-214.

⁶ Abu-l Fazl Allamy. Akbar-Name. – Samara: Izdatelskiy dom “Agni”, 2003. – P.150-156.

олимларга совғалар ва мукофотлар сифатида тарқатиларди. З.М.Бобур бошқарув тизими ва давлат жамғармаларини тақсимлаш масалаларида жуда талабчан эди. У ёзганидек, “бошқарувга нисбатан ҳеч қандай баҳона ва эслатма” бўлмаслиги керак.¹

Ҳумоюннинг бошқаруви (1530-1556 йиллар). Бобурнинг катта ўғли Ҳумоюн Гуджарат, Раджпутана ва Бихарнинг бир қисмини босиб олиш билан ўз мулкларини кенгайтиришга ҳаракат қилди. Дехлида Ҳумоюн ўз даврида давлатни бошқариш бўйича махсус тизимни яратишга жазм қилди, бу тизим тузилишининг тамойили қуйидагилардан иборат эди. У барча одамларни тўрт тоифага бўлди: 1) ҳарбийлар; 2) хунармандлар, савдогарлар; 3) файласуфлар, шифокорлар, ҳандаса олимлари ва астрономлар; 4) ер ҳайдовчилар ва ишчилар.² Шунингдек, барча сарой аҳлини тўрт гуруҳга бўлди: 1) асилзодалар; 2) маслаҳатчилар ва ёрдамчилар; 3) императорга яқинлар; 4) хизматкорлар. Шунга мувофиқ равишда Ҳумоюн тўртта давлат бошқармасини ташкил этди: 1) ёнғин бошқармаси - бунга ҳарбий ишлар берилди; 2) ҳаво бошқармаси - бунга кирувчи амалдорлар даромад йиғиш билан шуғулланар эдилар, маъмуриятнинг даромад ва харажатлари ҳисоботини олиб борар эдилар; 3) сув бошқармаси - суғориш ва сарой заҳираларини назорат қилар эдилар; 4) ер бошқармаси-солиқ, халиса ерларни бошқариш ҳамда қурилиш ишлари билан шуғулланар эдилар.³ Бундай маъмурий бўлиниш турғун эмас эди ва у Акбаршоҳ томонидан бекор қилинди.

Акбаршоҳнинг бошқаруви (1556-1605 йиллар). Қарийб ярим аср давом этган Акбаршоҳ ҳукмдорлиги Бобурийлар сулоласи ҳукмронлигини мустаҳкамлади. Акбаршоҳ ёшлигидаёқ амин бўлдики, Ҳиндистонни фақат ҳам мусулмонлар, ҳам ҳиндларга таянган ҳолда бошқариш мумкин.

Бошқарув тизими. Акбар буюк давлатга раҳбар бўлгач, Бобурийлар сулоласи ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун давлатнинг ички тузилиши ва барча бошқариш тизимини тартибга солиш масалаларини энг муҳим режа деб қабул қилди. Акбар давлатида бош бошқарма молия бошқармаси эди, буларнинг бошида *девон* турар эди.⁴ Солиқчилар асосан ҳиндлардан иборат эди. Қўшинда бош интендант ва ғазначи - *мири бахши* жагирлар берилиши устидан назоратни амалга оширарди, кўрикда эса аскарларни ва қурол-аслаҳаларни текширарди. Қолган ишларни ҳарбий бошлиқлар ўз бўлимларига буйруқ берган ҳолда ҳал этар эдилар. Диний ишлар бўйича бошқарма *садарат* деб аталарди.⁵ Бош *садр* жиноий ва фуқаролик ишлар бўйича қозиларни тайинлар ва *суюрғолларни* тарқатишни бошқарар эди. Вилоят ва туманларда параллел равишда фуқаро ва ҳарбий бошлиқлар фаолият кўрсатар эдилар, улар бир-бирларини назорат қилишлари ва ҳар қандай айирмачиликни тўхтатишлари керак эди. Баъзи бир йирик вилоятларда ўзларининг вилоят садрлари бўлар эди. 1574 йили Акбар феодаллар синфи ичидаги ўзаро муносабатларни тартибга солишга интилиб, уларнинг даражаларига (*зотиға*) мувофиқ ҳарбий бошлиқларга *жагирларни* тарқатиб, лавозимлар (*мансаблар*) иерархиясини киритди.⁶ Лекин жагирдорлар қарорни четлаб ўтиш йўллари топар ва бўлимларнинг таъминоти учун бошлиқлар томонидан ўрнатилган миқдордан кўра камроқ харажат сарф қилар эдилар. Буни қонунлаштиришга тўғри келди ва янги *савар* мансаби киритилди.⁷ *Зот* даража бўлиб қолди, савар эса ҳарбий бошлиқ ҳақиқатда қанча отликни таъминлаш кераклигини белгилар эди (масалан, мингбоши ҳам мингта, ҳам беш юзта, ҳаттоки, тўрт юзта отлик аскарни ҳам

¹ Babur-Name. / Perevod M. Calye. – Tashkent: Glavnaya redacthiya entsiklopediy, 1993. – P.349-350.

² Day U.N. The Mughal Government: Ad 1556-1707. – New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1994. – P.11.

³ Ўша манба. – Б.12.

⁴ Ўша манба. – Б.29-47.

⁵ Richards J.F. The Mughal Empire. – New Delhi: Cambridge University Press, 2000. – P.36-40.

⁶ Moreland W.H. Rank in the Mogul State Service / The Mughal State 1526-1750. Ed. M.Alam, S.Subrahmanyam. – New Delhi: Oxford University Press, 2000. – P.213-234.

⁷ Richards J.F. The Mughal Empire. – New Delhi: Cambridge University Press, 2000. – P.24-25.

таъминлаши мумкин эди). Жагирнинг катталиги *зотга* ва *саварга* боғлиқ бўлиб қолди.¹ Натижада тақдим этишлар ошди ва давлат ерларининг фонди - *халиса* қисқара бошлади.² Шунда Акбаршоҳ жагирларни йўқ қилишни ўйлади. 1574 йили у барча давлат ерларини уч йилга халисага ўтказишга буйруқ берди, ҳарбий бошлиқларга эса пул билан ойлик тайинлади. Ер солиғини олдиндан йирик гаров тўлаб амалдор-куруриялар йиғиши керак эди. Бу чора жагирдорларнинг кучли қаршилигига учради, чунки улар ўз ер мулкларидан ажралиб қолдилар ва бу эса деҳқонларнинг хонавайрон бўлишига олиб келди. Уч йилга тайинланган куруриялар деҳқонлардан нима мумкин бўлса, ҳаммасини олишар эди, чунки улар гаровни қоплаб кўпроқ фойда олишлари керак эди. Ислоҳотни бекор қилишга тўғри келди.

Деҳқонларнинг аҳволи. Бобурийлар давлати аҳолиси кўп сонли қабилаларга ва халқларга мансуб бўлиб, турли тилларда сўзлашар ҳамда ижтимоий ривожланишнинг турли босқичларида бўлиб, турли касталарга (табақаларга) ва диний қарашларга бўлинган эди. Кўпчилик аҳоли қишлоқ жамоаси шаклида яшаган. Деҳқонлар ер солиғи кўринишида давлатга рента тўлар эдилар. Хукумат бу рента солиғини тўхтовсиз ундиришига тарафдор бўлса ҳам, лекин деҳқонларнинг хўжалик фаолиятига давлат ҳам, феодаллар ҳам аралашмас эди. Давлат улуши ҳосилнинг 1/3 қисми деб эълон қилинди. Асосан бундай солиқ “адолатли” деб қабул қилинган, лекин баъзида деҳқонлар уни тўлай олмас эдилар. У ҳолда солиқ аскарлар ёрдамида йиғиларди. Ерга ишлов бериш давлат мажбурияти бўлган ва солиқ йиғувчига барча яроқли майдонларда экин экилишини қаттиқ назорат қилиш топширилган эди. Солиқ йиғишни тартибга солиш учун Акбаршоҳ ўз давлатининг марказида барча ҳайдаладиган ерларни ўлчаш тизимини киритади, бунинг устига қисқартириш ва чўзиш мумкин бўлган арқон эмас, балки бамбук таёғи билан ўлчашни тавсия этади.

Ҳиндистонда қишлоқ жамоаси мураккаб тузилма эди. Жамоа ер эгаси сифатида катта бўлмаган ҳудудни, одатда қишлоқ атрофини идора қилар эди. Жамоа бошлиқлари ишланадиган ердан йиғиладиган солиқни назорат қилар эди. Жамоа ҳунармандлари ва хизматкорлари бир неча қишлоқдаги ўзларининг доимий мижозларига хизмат қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Масалан, ҳар бир қишлоқ амалда майдон кўриқчиси ва миршаби - *моҳарага* эга бўлган, лекин бошқалар, яъни бир тақачи икки қишлоққа, бир заргар беш қишлоққа ва шунга ўхшаш хизмат кўрсатиши мумкин эди. Ушбу қишлоқ округига хизмат кўрсатадиган турли ҳунармандларнинг умумий сони ўртача 7-12 одамдан иборат бўлиши мумкин эди. Одатда жамоа ҳунармандларнинг ҳар бир қилган ишига пул тўламасдан, балки иш учун ҳосилнинг улуши ёки солиққа тортилмайдиган ер майдони берар эди. Шуни ҳисобга олиш керакки, бир қишлоқ жамоа аъзоси қўшни қишлоқдан тўлиқсиз эга сифатида кўшимча ер майдонини сотиб олиши мумкин эди. Шунинг учун жамоа ҳукмронлигининг тарқалиш чегарасини қатъий қилиб аниқлаш қийин бўлган, лекин бир неча қишлоқ деҳқонлари бозорнинг ёрдамисиз керакли ҳунармандчилик молларини сотиб олишлари мумкин эди.³

Оқсоқол ва мирза, бир томондан, жамоа вакиллари бўлса, бошқа томондан эса, давлат хизматида турар эдилар. Қишлоқдан солиқ учун олинадиган барча маблағ тўлангандан кейин, оқсоқолга жамоанинг барча фойдаланаётган ерларининг 1/10 қисми миқдорида солиқ солинмайдиган ер ажратиб берилар эди. Давлатнинг марказий вилоятларида Акбаршоҳ томонидан амалга оширилган натурал солиқни пул солиғига ўтказиш деҳқонлар учун оғир юк бўлди.⁴ Ҳинд деҳқони пул олиш учун энди ўзи ёки жамоа оқсоқоли ёрдамида ўз маҳсулотларини сотиш учун тез-тез бозорга боришга мажбур бўлган

¹ Richards J.F. The Formulation of Imperial Authority under Akbar and Jahangir / The Mughal State 1526-1750. Ed. M.Alam, S.Subrahmanyam. – New Delhi: Oxford University Press, 2000. – P.157-167.

² Day U.N. The Mughal Government: Ad 1556-1707. – New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1994. – P.160-169.

³ Singh Chetan. Conformity an в Conflict: Tribes and the ‘Agrarian System’ of Mughal India / The Mughal State 1526-1750. Ed. M.Alam, S.Subrahmanyam. – New Delhi: Oxford University Press, 2000. – P.421-448.

⁴ Richards J.F. The Mughal Empire. – New Delhi: Cambridge University Press, 2000. – P.79-93.

ва бунинг натижасида у савдогар ва судхўрга қаттиқ қарам бўлиб қолар эди. Лекин Акбаршоҳ кўп майда солиқларни бекор қилган бўлса ҳам, савдогарлар фақат ўз фойдаларига солиқ ундиришни давом эттирар эдилар. Дехқонлар солиқ тўлашдан ташқари, яна вақти-вақти билан давлат учун асосан қалъалар, шаҳарлар ва шунга ўхшаш қурилишларда ишлаб беришга мажбур эдилар. Бу мажбурият *бегар* деб аталар эди. Агар яқин атрофда қалъа истехкоми қурилатган бўлса, унинг меҳнати айниқса оғир бўлган, чунки Акбар бундай қурилишларга шу атрофдаги қишлоқларни бириктириб қўяр эди.

Давлат ва хусусий ер мулки. Ҳиндистонда Бобурийлар давлати биринчи навбатда ерга эгаликни мустақамлашга ҳаракат қилди. Давлат ерларининг мавжудлиги хазинага рента/солиқ йиғишга давлат қўшинидан иборат аскарлар сафини таъминлаш ва ўз ҳисобидан уларни ушлаб туришга мажбур бўлган савдогарларга ерлар шартли равишда тақдим этилишига имкон берар эди. Савдогарлар/феодаллар кучайиб, шартли равишда берилган ерларни ўз мулкларига айлантиришга ҳаракат қилдилар. Бобурийлар сулоласи бошқарувининг бутун даврида давлат мулки билан хусусий мулк ўртасидаги кураш доимий эди.

Бобурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида ерга давлат мулкининг икки шакли - *халиса* ва *жагир* мавжуд эди.¹ Барча босиб олинган ҳудудлар *халиса* деб аталувчи давлат ер фондига айланар эди. Бошқарувчи бу фондлардан жагирлар, шунингдек турли ҳил руҳонийларга ва диний уламоларга инъомлар тарқатар эди. *Халисанин*г бундай қўнимсизлиги унинг миқдорини ҳисоблашга имкон туғдирмайди. *Халиса* ҳақиқий давлат мулки эди. *Жагир* - шартли инъомдир.² Уни олган одам жагирнинг катталигига мос равишда ҳукмдор қўшинининг асосий бўғинини ташкил этадиган аскарлар бўлимларини боқишга мажбур этилар эди. Жагирга берилган ер давлат мулки бўлиб қолаверар эди. Ер солиғининг миқдори, ундириш усули ва шакллари жагирдорнинг ўзи томонидан аниқланмас, балки давлат томонидан белгиланар эди. Жагирдорнинг ерлари одатда мерос бўлиб ўтмайди ва ер эгасининг ўлиmidан сўнг ер хазина ихтиёрига ўтарди. Жагирдордан бир ер эгалигини олиб қўйиб, ўрнига мамлакатнинг бошқа қисмидан бошқа ер берилиши мумкин эди. Акбаршоҳ даврида айирмачиликка қарши курашиш учун бундай ҳолатлар тез-тез бўлиб турарди. Шунинг учун жагирдор муайян ерга ўртача ўн йилдан кам эгалик қилар эди.

Шу билан бирга, жагир мулклари хусусий феодал мулкининг баъзи бир хусусиятлари билан фарқ қилар эди. Чунки йирик жагирдорлар давлат хизматига (яъни бўлимларни боқишга) улар томонидан йиғиладиган солиқнинг 1/3 қисмини сарф қилар эдилар, кичиклари эса ярмидан ҳам кам эди. Бундан ташқари, Акбаршоҳ даврида унга бош эгган раджаларга, уларнинг олдинги ерларини жагир билан инъом қилар ва бундай жагир одатда мерос бўйича ўтар эди. XVII асрда ҳаттоки “меросий жагир” атамаси кенг тарқалди. Одатда жагир бир неча ўн минг гектар ерни қамраб оладиган йирик мулк эди. Акбаршоҳ даврида жагирдорлар ўзларининг ҳуқуқларини жуда қадрлар эдилар. Чунки Акбар даврида давлат энди шаклланаётган бўлиб, жагирдорлар (йирик ва кичик) сони ўша пайтда фақат икки мингга яқин эди.

Бобурийлар давлатида шунингдек *феодал-заминдорларнинг* хусусий ер мулки ҳам мавжуд эди.³ *Заминдорлар* деб, Акбар даврида бадавлат ер мулки эгалари айтиларди, улар Бобурийлар давлати суверинитетини тан олган ва ўлпон тўлашга рози бўлган шахслар эди. Солиқнинг ҳажми қарам бўлиш вақтидаги кучларнинг ҳақиқий нисбатига боғлиқ эди. Бобурийлар маъмуриятининг солиқ бошқармаси заминдор билан деҳқон ўртасидаги ўзаро муносабатларга аралашмас эди, заминдор ҳақиқатда ер солиғи эмас, балки рента оларди ва уни йиғиш йўли ва миқдорини одатда ўзи ўрнатарди. Ориссада, Бихарда ва баъзи бир бошқа жойларда раджалар орасида заминдорларнинг бир қисми ёлланган меҳнатдан

¹ Day U.N. The Mughal Government: Ad 1556-1707. – New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1994. – P.135-137.

² Richards J.F. The Mughal Empire. – New Delhi: Cambridge University Press, 2000. – P.66-93.

³ Richards J.F. The Mughal Empire. – New Delhi: Cambridge University Press, 2000. – P.191-193.

фойдаланиб, ўз хўжаликларини юритар эдилар. Заминдорлар ерлари расмий мерос бўйича ўтказилар, инъом қилинган ерга эгалик қилиш учун сюзереннинг ёрлиғи талаб қилинар эди, лекин бу фақат заминдорликка бир нечта даъвогар курашган даврда аҳамиятга эга эди.¹

Бобурийлар давлатида *суюрғол*, шунингдек мулк (милк), вақф ёки инъом деб аталган, шахсий феодал мулки бўлган. Суюрғоллар асосан сўфий шайхларга ва мусулмон уламоларига, баъзи ҳолларда диний унвони бўлмаган шахсларга ҳам берилар эди. Акбаршоҳ даврида унинг диний сиёсатига боғлиқ равишда суюрғолларни бошқа диндаги рухонийларга ҳам бера бошладилар. Суюрғол одатда мерос бўйича бериладиган кичикроқ ер бўлиб, унинг эгасига ҳеч қандай мажбурият юкламайди, суюрғол эгаси фақат ҳукмдорга бағишлаб ибодат қилиши керак эди. Суюрғол ерлари давлат ерларининг бор-йўғи уч фоизга яқинини ташкил этарди. Ер солиғи, иқтисодий ҳаёти ва Бобурийлар салтанатида давлат бошқарувининг айрим жихатлари ўзбек олимлари тамонидан ҳам кўриб чиқилган.²

Хунармандчилик. Хунарманд қишлоқ жамоасида талаб қилинган нарсани ясаб, бунинг учун жамоадан ҳосилнинг улушини ёки кичик солиққа тортилмайдиган ер участкасини оларди. Шаҳарда ёки хунармандлар қишлоғида яшовчи хунармандларнинг кўпчилик қисми буюртмачи ёки бозор учун ишлар эдилар. Ҳиндистонда энг кўп ривожланган соҳа газмол ишлаб чиқаришдир, яъни пахтали ва ипакли, гул тикилган ва гул босилган, бўялган ва бўялмаган газмол ишлаб чиқаришдан иборат бўлган. Масалан, Акбаршоҳ кийим жавони рўйхатида юзга яқин ҳинд газмолларининг тури санаб ўтилган.

Аграда турли мутахассисли курувчи ишчилар, Гуджаратда қимматбаҳо тошлар билан безатиш (инкрустация) усталари, Бенгалиядакемасозлар кўп эди. Ҳиндистонда бошқа ишлар ҳам кенг тарқалган эди: темир ва рангли металллар қазиб чиқариш, қурулиш тоши, туз, селитра олиш, қоғоз тайёрлаш, заргарлик буюмлари ясаш, ўсимлик мойи етиштириш, ширинликлар тайёрлаш шулар жумласидандир. Ҳинд хунармандларининг маҳсулотлари ўзининг пухталиги билан қадимдан кадрланар эди. Шунингдек, сотиш учун тикув жиҳозининг энг мураккаб қисми бўлган бердо тайёрланар эди. Бердо орқали асосий иплар ўтказилган. Бу хунармандчиликнинг ривожланганлиги ҳақида гувоҳлик берар эди. Кастага бирлашган хунармандлар каста бошлиғини ва бозорда хунармандларнинг маҳсулотини сотадиган *даллолни* тайинловчи феодал ҳукмдорларга боғлиқ эдилар. Давлат устахоналарида ишлайдиган ишчи-хунармандлар яна ҳам катта қарамликка дучор эдилар, у ерда қўшин учун қурол-аслаҳа, шунингдек ҳукмдор учун, у ўз яқинларига бериши мумкин бўлган маҳсулотлар тайёрланар эди.

Аванслар ва товарларни сотиб олиб қўйиш тизими савдогар тамонидан хунармандни куллиққа солишнинг энг тарқалган шакли эди. Савдогарлар олдиндан хунармандга овқатланиш ёки хом-ашё сотиб олиш учун пул берар, хунарманд эса ўз маҳсулотини фақат шу савдогарга ва арзонроқ нархда беришга мажбур бўлар эди. Ҳиндистоннинг ғарбий қирғоғида хунармандчилик ва савдонинг асосий турлари ижарага берилган бўлиб, солиққа ҳам тортилганди. Ижарадор солиққа лойиқ шу турдаги товарларни ишлаб чиқаришда монопол ҳуқуққа эга эди (масалан, ип газлама, бетель, тозаланмаган гуруч, фил суягидан қилинган маҳсулотлар ва бошқалар). Ижарадорнинг ёзма рухсатисиз ушбу маҳсулот турини ҳеч кимга сота олмас эди. Ижарадор одатда бой ҳинд савдогари ёки ушбу ишлаб чиқариш кастаси хунармандларининг бошлиғи бўлар эди.

Судхўрлик. Қирғоқ бўйига нисбатан давлат худудининг марказида бой савдогарларнинг сони кам эди. Лекин шундай бўлсада, бу ерда судхўрлик гуллаб яшнарди. Судхўрлар ҳарбий бошлиқларга, сарой аҳлига ва деҳқонларга қарзга пул берар эди, чунки улардан мамлакат марказида пул солиғи қаттиқ талаб қилинарди. Акбаршоҳ даврида қишлоқда кунига 75 % (йилига 900 %) ҳисобидан пул қарз берилар эди. Бу эса қишлоқда пул

¹ Hasan S.Nurul. Zamindars under the Mughals / The Mughal State 1526-1750. Ed. M.Alam, S.Subrahmanyam. – New Delhi: Oxford University Press, 2000. – P.284-300.

² Satimov G'. Markaziy Osiyo va Hindiston tarixida Boburiylar davri. – Tashkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008. – P.183-222.

муносабатлари заиф ривожланганлигини кўрсатарди. Ҳиндистонда товар-пул муносабатлари анчагина ривожланишига қарамасдан мамлакатда бутун ҳокимият феодаллар қўлида тўпланганди. Пул айланмасидаги вакиллар - савдогарлар ва судхўрлар ҳамда хунармандлар мамлакатнинг сиёсий ҳаётида ҳеч қандай рол ўйнамаси-да, лекин уларнинг манфаатлари қандайдир даражада ҳисобга олинар эди.

Жаҳонгирнинг бошқаруви (1605-1627 йиллар). XVII асрнинг бошларида Акбаршоҳ томонидан эълон қилинган дин эркинлиги сиёсатида баъзи бир чекинишлар кузатилганди. Бу даврда Гуджарат иқтисодиёти гуллаб яшнар эди.

Гуджарат иқтисодиёти. Бобурийлар давлатининг энг ривожланган туманидан бири, унинг иқтисодий маркази Гуджарат эди. У ерда чиройли газламалар ишланар эди. Индиго, сердоликдан майда буюмлар, безатилган куроллар ва бошқалар ишлаб чиқарилар, ички савдо-сотик ривожланган эди. Кўпгина шаҳар ва йирик қишлоқларда хунармандчилик ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сотилса-да, лекин ташқи савдо-сотик янада каттароқ аҳамиятга эга эди. Ҳиндистоннинг энг йирик бандаргоҳи Сурат шаҳри бўлиб, у ердан денгиз орқали товарлар Форс қўлига ҳудудларига ва Араб денгизига олиб борилар, шунингдек Ҳиндистоннинг барча ғарб қирғоқлари бўйлаб каботаж савдо- сотиғи олиб борилар эди. Табиийки, Гуджаратда савдогарларнинг анчагина қисми, ҳам мусулмон, ҳам хиндлардан иборат эди. Махсус савдо-сотик касталаридан - Мусулмонхўжа, Боҳра, Банджара, хиндлардан ташқари хинд савдогарларининг умумий номи “банья” ёки “баккал” дейилиб, манбаларда ёдга олинган эди. Баъзи бир Гуджарат савдогарлари жуда ҳам бой ва обрўли кишилар эдилар.

Шоҳ Жаҳон бошқаруви (1629-1658 йиллар). Шоҳ Жаҳон саройининг бойлиги ва ҳашаматлилиги жиҳатидан олдинги бобурийлардан устун эди. Катта шаҳарларда оқ мармардан қурилган ва ичига ярим қимматбаҳо тошлар билан инкрустация қилинган ажойиб бинолар (буларнинг ичида Аградаги машҳур Тож Маҳал макбараси) қад кўтарган эди. Қўшин сон жиҳатидан кўпайиб кетди. Жангга отланиш вақтида юк ташувчилар ва хизматкорлар аскарлар сонидан бир неча маротаба ошиб кетар эди. Урушда нафақат отликқа ва пиёдаларга, балки жанговор филларга бўлган эҳтиёж катта эди ва буларнинг барчаси ғоят катта маблағ талаб қилар эди.

Ички сиёсат. Шоҳ Жаҳон Деканга ноиб қилиб ўзининг иккинчи ўғли Аврангзебни тайинлади. Солиқ йиғишни тартибга солиш учун Аврангзеб девони Муршид Кулихан “Муршид Кулихан дхараси” деб аталган янги солиқ тизимини киритди. Унинг мақсади пул аванслари - *такавини* тарқатиш йўли билан деҳқонларни бўш қолган ерларга жалб қилиш эди. Шунингдек суғориладиган ерларга паст солиқ миқдори киритилган эди, солиққа тортиш суммаси тўралар билан деҳқонлар ўртасида музокара йўли билан ўрнатилар эди, яъни деҳқоннинг солиқни тўлаш имконияти ҳисобга олинар эди. Гарчи феодаллар асосий ер солиғидан ташқари, яна ўн тўртта бошқа тушумлар йиғсалар-да, лекин Муршид Кулихан дхараси Деканда аста-секин деҳқон хўжалиқларининг тикланишига олиб келди.

Аврангзеб бошқаруви (1658-1707 йиллар). Аврангзеб ўзининг узоқ муддатли бошқаруви даврида тўхтовсиз урушлар олиб борди. Қўшинининг сони 170 минг отлик аскар ва бир неча юз минг аравакашга етди. Бу урушлар учун ғоят катта маблағ талаб қилинар эди. Ҳарбий бошлиқлар ва фуқаро хизматчилари сони Шоҳ Жаҳон даврига қараганда яна ҳам ошди ва энди жагир сифатида тарқатиш учун ерлар етмай қолди. Жагирдорлар даромади кескин камайди, чунки хазина учун давлат улардан турли қўшимча солиқлар талаб қила бошлади, бунинг устига кўпгина жагирдорлар ҳарбий ҳаракатлар сабабли хонавайрон бўлган эдилар. Улар талаб қилинган чавандозларни боқа олмай қолдилар. Аскарлар баъзида бир неча йил маош олмас ва бу вақтда улар асосан аҳолини талаш ҳисобига кун кўрар эдилар. Жагирларни тез-тез мерос бўйича ер бериш бошланди, лекин XVIII асргача жагир шартли, хизматга оид ҳисобланар эди. Илгаригидек жагирдор ўлиши билан унинг мулки давлат хазинасига тушар эди ва хазиначи охириги ҳисоб - китобни амалга оширар эди. Лекин бунга кўп йил кетиши мумкин эди, натижада жагирдорлар жагир ўрнига хазинадан ойлик беришни сўрай бошладилар. Ҳукумат бу илтимосни рад этди.

Маблағи етишмаган ҳукумат, ўз даромадларининг катта қисмидан маҳрум бўлган жагирдорлар, анчадан бери ойлик олмаётган армия – барчаси ўз муаммоларини асосан деҳқонлар ҳисобидан амалга оширишга ҳаракат қилдилар. Агар Акбаршоҳ даврида ер солиғининг миқдори ҳосилнинг 1/3 қисмини ташкил қилган бўлса, Аврангзеб даврида энди ярмини ташкил этди, ҳақиқатда эса солиқ оғирлиги яна ҳам ошди. Деҳқонлардан солиқ қанчалик кўп ундирилса, уни йиғиб олиш шунчалик қийин бўлар эди. Деҳқонлар кўп жойларда хўжалиқни юрита олмай қолдилар ва ўтроқ ерлардан кетдилар, ғалаёнлар келиб чиқа бошлади.¹

Солиқларнинг камомади қолган деҳқонлардан озроқ солиқ йиғишга ҳаракат қиланар эди. Натижада очарчилик давлатнинг гоҳ бир, гоҳ бошқа қисмида мунтазам қийинчиликлар келтириб чиқарар эди. Айниқса 1702-1704 йилларда Деканда қаттиқ очарчилик бўлди. Унинг оқибатида 2 миллиондан ортиқ одам вафот этди. Фақат солиқни камайтириб ва деҳқон меҳнатидан қандайдир даромад келтирадиган қилиб, иқтисодий вазиятни тўғрилаш мумкин эди. Лекин ҳукумат ҳарбий харажатларга маблағ қидиришга мажбур бўлиб, солиқ оғирлигини камайтиришни истамас эди. Савдогарлар эса, аксинча, деҳқонларга ўз солиқ талабларини оширар эдилар.

Ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ. XVII асрда ҳунармандчилик, айниқса тўқувчилик (Европа ва Осиё бозорларида ҳинд газмолларига талабнинг ошиш натижасида) ва шу билан боғлиқ бўлган тармоқлар – ип-йиғириш, гул босиш, газмол бўяш ва шунга ўхшашларнинг ривожланиши давом этди. Қишлоқларда ва шаҳарларда ҳунарманд аҳоли ўсди, айниқса Европа факториялари атрофида улар кўп эдилар. Масалан, Мадрас кичкинагина қишлоқдан Жанубий Ҳиндистоннинг савдо ва тикувчилик марказига айланди. Шаҳар атрофида яшовчи ҳунармандларнинг буюмларини савдо агентлари сотиб олар ва факторияга жўнатар эдилар. Қатор кичик шаҳарлар йирик марказ атрофида бирлашар ва ўзига хос иқтисодий туманни ҳосил қилар эдилар. Лекин ҳунарнинг ривожланиши ва иқтисодий марказларнинг ҳосил бўлиш жараёни бир ҳилда кетмас ва бу асосан қирғоқ олди минтақаларда кўзга ташланарди. Улар орасида каботаж савдоси ёрдамида чакқон айирбошлаш содир бўлар эди.

XVII асрнинг охирига келиб, марказий ҳокимиятнинг заифлиги шароитида савдогарлар ва деҳқонлар қайсидир бир товар турига монополист сифатида майдонга чиқиб, ўз фойдаларига савдо-сотув аҳолисини қўшимча солиққа тортар эдилар. Бобурийлар давлатида кўпгина ҳунармандлар ва савдогарлар ҳиндлар бўлгани учун улар Аврангзеб даврида диний қувғинларга учраб ва жон бошига қўшимча солиқ - *жазия (jaziya)* киритилишидан жуда таъсирландилар.²

XVII асрнинг охири ва XVIII асрда Жанубий Ҳиндистонда ер эгалари - деҳқонлар сони кескин камая бошлади, уларни XVI асрдан бошлаб *мирасдорлар* деб аташ бошладилар. Шу билан бирга жамоа ижарачилари солиқ тўловчи –эғалик ҳуқуқини ола бошладилар. Қул қилинган мерос эгалари даражасида турли тоифадаги деҳқонларнинг ерга бўлган ҳуқуқини тенглаштириш юз бераётган эди. Деҳқонлар фақат юқори солиқ тўловчилар шартида ерга эғалик қилардилар. Ҳунармандчилик билан деҳқончилик қўшилишига асосланган жамоа ташкилоти йўқ бўлиб кетмади. Қишлоқда жамоа ташкилоти феодалнинг тўлиқ ҳокимияти билан ҳақиқатда қўшилувчи - XVII-XVIII асрларда ернинг бўлиб бериш тамойилини пайдо бўлишига олиб келди: ким кўпроқ тўлашга қодир бўлса, кўпроқ ер олар эди. Солиқларнинг тўхтовсиз ошиб бориши деҳқон учун оғир юк бўлар ва шунинг учун у ортиқча ердан қутилишга ва шу билан бирга қўшимча солиқлардан қутилишга ҳаракат қилар эди. Оқсоқоллар, мирзалар, шунингдек жамоага четдан келадиган ва оқсоқоллик ҳуқуқини сотиб олувчиларнинг кичик феодалларга айланиш жараёни кучайди. Қишлоқда товар

¹ Alam Muzaffar. Aspects of Agrarian Uprising in North India in the Early Eighteenth Century / The Mughal State 1526-1750. Ed. M.Alam, S.Subrahmanyam. – New Delhi: Oxford University Press, 2000. – P.449-473.

² Day U.N. The Mughal Government: Ad 1556-1707. – New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1994. – P.97, 133-135.

хўжалигининг ривожланиши қишлоқни савдогарга янада кўпроқ бўйсуншига олиб келар эди.

Ҳиндистондаги давлат бошқарувини такомиллаштириш тизимида Аврангзебнинг қуйидаги баёноти диққатни тортди. Бойлик ва дам олиш таклифларга жавобан Аврангзеб таъкидлади: “Император ҳеч қачон ўзига бундай ҳашаматга йўл қўймаслиги керак. Аллоҳ таоло бизни тахтга ўзимиз учун эмас, балки халқимиз бахтига яшаш ва ишлаш учун жойлаштирди. Бизнинг бахтимиз фақат уларнинг бахти билан чамбарчас боғлиқ бўлган қисми яхши. Бошқа ҳеч нарса керак эмас”.¹ Хорижий асарлардан бирида Бобурийлар сулоласи давлатни бошқаришда монументал меъморчилик соҳасида бунёдкорлик ишларида катта эътибор берганлиги, бунинг учун улкан иқтисодий ресурсларни ажратгани ва деярли бутун дунёдан етакчи меъморлар ва қурувчиларни жалб қилганлиги қайд этилган.²

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Бобурийлар сулоласи бошқарувининг барча маъмурий ва иқтисодий тизими давлатни ривожлантиришга қаратилганлигини кўпгина тадқиқотлар тасдиқлайди. Буларнинг барчаси Бобурийлар давлати меросининг вақт томонидан синовдан ўтганлигини билдиради. Яна шуни таъкидламоқ лозимки, Ҳиндистондаги ва хориждаги хронологик ҳужжатлар ва йилномаларнинг ғоят катта сони, расмлар ва манускрипт суратлар, катта ва кичик меъморий ёдгорликлар, буларнинг барчаси Бобурийлар сулоласи давлатининг қудратини ҳамда самарали бошқарилганлигини тасдиқлайди ва кўрсатади. Кўпгина мамлакатларнинг тарихчилари, тилшунослари ва бошқа олимлари Бобурийлар меросини тадқиқ этишда кўплаб тадқиқотлар қилган бўлсалар ҳам, Ҳиндистондаги Бобурийлар давлати иқтисодиётини бошқариш ва давлат тузилиши тизимини иқтисодчилар томонидан ўрганиш учун муҳим соҳа бўлиб қолмоқда. Бобурийлар сулоласининг давлат ва иқтисодиётни бошқариш тизими ҳали ҳам ўзида кўп сиру асрорларни сақлаб қолмоқда ва уларни бундан кейин жиддий ва синчковлик билан ўрганиш масаласи долзарб бўлиб қолмоқда.

¹ Khurshid Salman. Sons of Babur. – New Delhi: Rupa Publications India Pvt. Ltd., 2012. – P.93.

² Rulers and Great Leaders of India. – New Delhi: Crest Publishing House, 2002. – P.53-208.

